

'שומע תפילה' במקרא*

התפילות במקרא ובמסורת היהודית בכלל הן רבות ומגוונות, ונחקרו מהרבה היבטים. בעיקר הושם דגש על מחקר התפתחות נוסחי התפילות, מימי המקרא ועד ימינו.¹

ברצוני להצביע על בעיות שמיעטו, יחסית, לעסוק בהן, והן שאלות התנאים לתפילה. מדובר בשתי שאלות שונות: שאלת התקשורת - באילו תנאים יכול האדם לקיים קשר עם האל, ושאלת ההשגחה - לאילו תפילות יקשיב האל ויענה. בניגוד למקובל,² נראה שבעולם המקרא אין לכל אדם זכות להתפלל.

א. אפיון טיפוס התפילות הנפוצים במקרא

בעיון בספרי התורה והנביאים³ בולטים שלושה טיפוסים של תפילה: הטיפוס הראשון הוא תפילה של אדם בעל קשר מיוחד עם אלוהים - כלומר נביא או לפחות אדם ש"נחה עליו רוח ה'".⁴ הטיפוס השני הוא של תפילה הקשורה למקום מיוחד -

* ברצוני להודות לאביה הכהן ולאנשי מערכת מגדים, שקראו את המאמר והעירו הערות מחכימות.

1. רשימת מחקרים על התפילה בכלל ועל התפילה במקרא בפרט מרוכזת אצל י' תבורי, רשימת מאמרים בענייני תפילה ומועדים, קרית ספר, מוסף לדרך סד, תשנ"ב-תשנ"ג. השלמות לרשימה, ראה: מ' רפלד וי' תבורי, נספח ל"סידור הנאו שפ"ח", פרסום מיוחד לכנס השנתי של המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר אילן, תשנ"ד.

2. השווה, למשל, מ"צ סגל, 'על התפילה במקרא', מחניים מ, תש"ך, עמ' 17-24, המניח כמובן מאליו את ההכללה הבאה: "הדעת נותנת שהאדם בתורה... צריך תמיד לבקש רחמים מאת הבורא..." (עמ' 18).

3. אני מתייחס כאן בדרך כלל לתורה ולנביאים כקבצים מוגמרים, ונמנע מלהבחין בין רבדים שונים בתוכם - למרות שהבחנה כזו הייתה עשויה לסייע לתזה שאני מציג. אני מנסה להתחקות אחר הרושם הכללי העולה מקבצים אלו, שהוא גם הרושם שהם הטביעו לדורות.

4. אני כולל במסגרת זו גם אישים כמו גדעון, שזכה להתגלות של מלאך.

מקום הפולחן, המקדש. הטיפוס השלישי הוא של תפילה טקסית המתבצעת בידי הציבור או בידי נציגיו המוסמכים⁵ כחלק מטקס ציבורי ממוסד.

תפילת הנביאים היא פעולה הדומה באופייה לנבואה: בנבואתם מקבלים הנביאים מסר מאת האל, ובתפילה הם מעבירים לו מסר משלהם. כלומר, הנבואה והתפילה הן שתי פנים של הדיאלוג שבין הנביא לאלוהיו.⁶ הנביא, כאדם שיש לו קשרים מיוחדים עם האל, הוא אדם המתאים במיוחד לתפילה - בין שמדובר בבקשת רחמים, המסתמכת ישירות על מעמדו המיוחד של הנביא המתפלל,⁷ ובין שמדובר בדרישה של הנביא להפעלת המידות האלוהיות כגון: צדק, עמידה בהבטחה וכדומה - דרישה הקשורה להיכרותו של הנביא את המידות האלוהיות ולהעזתו לפנות ולדרוש במפגיע את יישומן.⁸

יתרה מזו, ניתן למצוא ראיות גם לטענה שהתפילה נחשבה כאחת מחובותיו העיקריות של הנביא, וכחלק בלתי נפרד מתפקידו.⁹ כלומר, הקב"ה עצמו דורש מן הנביא להגיב על הנבואות הנמסרות לו - ובמיוחד על נבואות פורענות - בתפילה לביטול הגזרה, כשם שעשה משה לאחר חטא המרגלים, וכשם שעשה אברהם לפני חורבן סדום. אחת הראיות היפות לכך היא מן המקרה היוצא מן הכלל, שבו נדרש נביא שלא להתפלל: "וְאֵתָה אֶל תִּתְפַּלֵּל בְּעַד הָעָם הַזֶּה..." (ירמיהו ז', טז). מן העובדה שהנביא מצטווה שלא להתפלל, ניתן להסיק שבדרך כלל היה מתפלל.¹⁰ ראייה נוספת

5. למשל: התפילה שבטקס עריפת העגלה (דברים כ"א, ז-ח), או ברכת כוהנים (במדבר ו', כב-כז). הדוגמה האחרונה משותפת גם לטיפוס השני, ומרובות הדוגמות של עירוב בין טיפוס תפילה שונים.
6. בשתי הפעולות משמש הנביא בדרך כלל - אך לא תמיד - גם כנציג הציבור האנושי כלפי שמיא. בתור דוגמה נגדית, שבה לא מתקיים הכלל הנפוץ הזה, אפשר להציג את הפרשה של הנבואה למשה על מותו הקרב (דברים א', לז) ואת התפילה שהתפלל בעקבותיה - לפי דברים ג', כג-כד (דווקא!). זו דוגמה לנבואה ולתפילה שבהן פועל הנביא כאדם יחיד, ולא כנציג הציבור.
7. ראה לדוגמה את תפילתו הנ"ל של משה (דברים ג', כג-כה) ותפילתו השנייה אחרי חטא העגל (שמות ל"ב, לא-לב).
8. ראה לדוגמה את תפילת משה אחרי חטא העגל (שמות ל"ב, יא-יג) ותפילת אברהם בסדום (בראשית י"ח, כג-לב).
9. ראה מאמרו המעניין של י' מופס, 'תפילת הנביאים', בתוך: א' שפירא (עורך), תורה נדרשת, תל אביב 1984, עמ' 68 ואילך.
10. מופס (לעיל, הערה 9) מביא רשימה ארוכה של תפילות נביאים, הממחישה את העובדה שנביאים הרבו בתפילות כתגובה על הנבואות שנמסרו להם. להלן חלק ממנה: שמ"א ט"ו, יא; עמוס ז', ב, ה; ישעיהו ו', יא ועוד עשרות דוגמות. מופס מנסה לטעון שם שתפקיד הנביא הוא לייצג בתפילתו את מידת הרחמים, אבל לפי הניתוח שערכנו לעיל, רבים מהנביאים משתמשים גם בטיעונים רציונליים, הקשורים למידת הדין, ואכמ"ל.

היא מדברי יחזקאל, המאשים את נביאי השקר בכך שלא עמדו בפרץ לפני ה' בעד הארץ (יחזקאל כ"ב, כח-ל; והשווה תהילים ק"ו, יט).

התפילה במקדש שונה מהותית מתפילת הנביאים, בכך שהיא איננה קשורה לאישיותו הספציפית של המתפלל, אלא לדבר שנראה 'טכני' - מקום התפילה.

כבר בתורה אנחנו שומעים על תפילות המתלוות לקרבנות במקדש, ועל כמה קרבנות נאמר שיש להתוודות עליהם. כלומר, מדובר כאן בתפילה המהווה חלק מטקס הקרבן, שיש לה מועד ותוכן מוגדרים מראש. תפילת הווידוי הזאת מתאפיינת גם בכך שהיא תפילת חובה; כלומר, מקריב הקרבן - או הכוהן - חייב לומר אותה, ואין להימנע ממנה.¹¹

תפילות הקרבן הן אפוא תפילות שמהוות חלק מהפולחן בבית המקדש, ולכן יש להן אופי פולחני, שבו יש חובה לדייק בביצוע הטכני ולהקפיד על הפרטים. מסיבה זו מתוארות גם התפילות, כמו הקרבנות עצמם, כתפילות חובה, שזמנן ותוכנן - ואולי גם נוסחן - מוגדרים מראש. תפילות אלו ניתנות לסיווג כתפילות שהן תפילות מקדש מחד ותפילות טקסיות מאידך, ואין בכך פלא, שהרי חלק חשוב מעבודת המקדש נעשה בצורה טקסית. אבל הטקסים אינם כוללים את כל הנעשה במקדש.

כידוע, שני מיני קרבנות הם ששימשו במקדש: קרבנות החובה ולצדם גם קרבנות הרשות. בדומה לכך אפשר להבחין בתפילות המקדש בשני סוגים: תפילות הקרבן שהן תפילות חובה טקסיות, ולצדן יש במקדש גם תפילות רשות. אלא שנראה שהיה הבדל בין קרבן הרשות לתפילת הרשות: אדם שהחליט להקריב קרבן רשות, חייב לבחור את הקרבן הרצוי לו מתוך רשימה מוגבלת, ולאחר שבחר את סוג הקרבן הוא חייב להישמע להלכות ההקרבה - ופרטי הקרבן הופכים לחובה עליו. לעומת זאת, נראה שפרטיהן של תפילות הרשות במקדש לא היו קבועים, ובניגוד לתפילות הקרבן - הן לא היו בהכרח קשורות לקרבן.

אחת הדוגמות המפורסמות של תפילת רשות היא תפילת חנה (שמ"א א'). חנה מגיעה למשכן בשילה כדי להתפלל, ותפילתה איננה מלווה בקרבן. אמנם מוקדם יותר באותו יום השתתפה חנה בהקרבת הקרבן יחד עם בעלה אלקנה, אבל התפילה המתוארת כאן מתרחשת לאחר אכילת הקרבן, ואיננה נראית כחלק ממנו. חנה איננה מתפללת לילד, לא בביתה שברמה ואפילו לא במקום סעודת הקרבן בשילה, אלא דווקא "לְפָנַי ה'" (שמ"א א', יב), ולשם כך היא עושה מאמץ מיוחד.

11. ייתכן גם שהיה לוידוי נוסח קבוע, לפחות במקרה של קרבנות הציבור. אמנם הנוסח לא נמסר לנו, אבל אולי אפשר להקיש מ'תפילת קרבן' אחרת, "מקרא ביכורים" - הנאמרת גם היא במקדש, במסגרת הטקס של הבאת קרבן הביכורים, והיא נמסרת לנו על נוסחה הקבוע (דברים כ"ו).

בנאום שלמה בחנוכת המקדש הראשון, מתוארת התפילה כתפקיד העיקרי של המקדש - הגדרה מפתיעה, אם נזכור שהתפקיד העיקרי של המקדש בתורה הוא מקום להקרבת הקרבנות. לפי תיאורו של שלמה, התפילות - מכל הסוגים - אמורות להיות "בבית ה'ה", ובזכות כך הן יישמעו: "וְאַתָּה תִּשְׁמַע הַשָּׁמַיִם" (מל"א ח', כט-לט).

שלמה המלך איננו מתנה את התפילה במקדש בכך שהיא תהיה מלווה בקרבן, אלא רק בכך שהיא תתקיים "בבית ה'ה".¹² שלמה אף לא קבע את אופי התפילה שבמקדש ואת תכניה, ומדבריו אפשר להבין שסגנון התפילה איננו קבוע מראש. אדרבה, שלמה מרחיב ומתאר את המגוון הרחב של הנושאים האפשריים לתפילה, והרשימה שלו איננה רשימה 'סגורה'. מדברי שלמה אפשר להבין שהתפילה במקדש היא זכותו של כל אדם שבא לשם, והוא יכול לנסח אותה כרצונו.

כלומר, בתפילות הרשות שבמקדש - להבדיל מתפילות הקרבן - אנחנו מוצאים חופש רחב יותר למתפלל לקבוע את זמן התפילה, את תכניה וכמובן גם את נוסחה. אבל עדיין קיימת ועומדת המגבלה הבסיסית, הקשורה לעצם ההגדרה של תפילות אלו - הן חייבות להתבצע בתוך המקדש.

ההסבר הרגיל למגבלה זו הוא שהמקדש מסייע לתפילה להשפיע על האל, בכך שהוא משפיע על התפילה ומשפר את תוכנה.¹³ רעיון כזה העלינו לעיל בקשר לתפילת הנביאים, שבה אישיותם של הנביאים השפיעה על המעמד שלהם כטועני טענות ומבקשי בקשות בתפילה. הסבר זה יוצא מנקודת המבט של ההשגחה, שהוזכרה בפתחת המאמר.

אבל הסבר כזה קשה, שהרי שלא כתפילות הנביאים, בתפילות המקדש מדובר בתכונה הקשורה למקום, שקשה לראות את השפעתה הישירה על תוכן התפילה. נראה, אם כן, שהחשיבות של המקדש כמקום תפילה איננה במישור של תוכן התפילה וטיעוניה, אלא במישור של הקשר שבין אדם לאלוהיו המתבטא בתפילה. הדעת נותנת שהיתרון של התפילה במקדש על תפילה אחרת איננו באיכות מיוחדת של התפילה עצמה, אלא באיכותו של המקדש, הנתפס כמקום השכינה, שבו פוגש אדם את אלוהיו.

ראיה נוספת לכך שהיחוד של התפילה במקדש איננו קשור ביכולת שלה להשפיע היא מכך שאפילו תפילת הודיה, שאיננה אמורה להשפיע על פעולת

12. לשון פסוק לג שם. בפסוקים אחרים משתמש שלמה בביטויים "אֶל הַמָּקוֹם הַזֶּה", "אֶל הַבַּיִת הַזֶּה"; אבל כבר רד"ק פירש את כל הביטויים הללו כרומזים לדבר אחד, ולשון "אֶל" במשמעות 'בתוך', כדרך שנאמר "וַיִּנְתֵּן אֶל הָאָרֶץ אֶת הַעֵדוּת" (שמות כ"ה, טז).

13. ראה סגל (לעיל, הערה 2), עמ' 20, וד' פלוסר, 'התפילה כמעשה דתי', מחניים מ, תש"ך, עמ' 78, האומרים ששעת הקרבת הקרבן הייתה "עת רצון" לתפילה.

ההשגחה, מתרחשת במקדש דווקא. ואמנם, תפילת ההודיה של חנה איננה מתקיימת בביתה, עם לידת שמואל, אלא דווקא "בבית ה' בשילה" (שמ"א א', כד) - למרות שלשם כך היא נדחית בכמה שנים.

אפשר להבין את הקשר שבין התפילה למקדש מתוך אחת ההגדרות במקרא למקדש כמקום שבו יכול כל אדם "לראות את פני ה'" (שמות ל"ד, כד), כלומר לפגוש את אלוהיו. המקדש הוא מקום הפולחן, כאן מקריב אדם את קרבנותיו וכאן הוא חש בקרבתו לאל, ולכן טבעי הוא שכאן נהוג לשאת תפילה - גם אם היא איננה מלווה בקרבן באותו זמן ממש. המקדש - ודווקא המקדש - הוא מקום שבו יכול כל אדם לצפות לחוויה של קשר עם האל, קשר שבדרך כלל זוכים לו במקרא רק נביאים.¹⁴ האדם הרוצה להתפלל מוגבל במקום התפילה. בתפילות הקרבן הטקסיות, כפי שראינו, חלה עליו גם שורה של הגבלות טכניות. אבל בסופו של דבר ההבדל בין תפילת הרשות במקדש לבין התפילה הטקסית שם איננו גדול, שהרי כל התפילות הללו מבוססות - אם במישרין ואם בעקיפין - על המרכזיות של המקדש כמקום המרכזי לעבודת ה' ולהקרבת הקרבנות.

הבעיה המרכזית שהצבענו עליה בתיאור תפילת הרשות במקדש, כלומר - בעיית עצם היכולת לגשת אל הקב"ה, איננה עומדת בתפילות הטקסיות. תפילות אלו משולבות בתוך טקסים המוכתבים בידי הקב"ה עצמו, ולכן אפשר לראות בהן את המנגנון המבטיח את הקשר עם הקב"ה. טענה זו תקפה אפילו במקרה הנדיר שבו הטקס נעשה מחוץ למקדש, בעריפת העגלה (דברים כ"א, ז-ח).

עוד יש להעיר כי התפילה בטקס זה היא תפילת ציבור, ושמה מלבד כוחו של הטקס, גם זכות הציבור עומדת כאן ומאפשרת לזקני העיר לפנות ולדרוש "פֶּר לְעַמְךָ יִשְׂרָאֵל", והכתוב משרשם "וְיִנְפְּרָ לָהֶם הַדָּם" (דברים כ"א, ח).

שלושת סוגי התפילה הללו - תפילת הנביאים, תפילות המקדש והתפילה הטקסית - תוארו כבר בהרחבה בספרות (אמנם בדרך כלל בנפרד זה מזה), והדברים דלעיל היו בגדר סיכום של המחקרים הידועים.¹⁵ עם זאת, מתוך הסיכום הזה עולה תכונה המשותפת לשלושת סוגי התפילה: שלושתם מציעים לאדם הפשוט דרך לתווך בינו לבין אלוהיו - אם באמצעות אדם שהתמחה בתפילות, אם באמצעות מקום מיוחד, ואם באמצעות טקס המבטיח את הקשר. לתפילת הרשות במקדש יש

14. אמנם אופיו של הקשר הזה הוא שונה מזה של הנביאים: כאן לא מדובר בקשר דיאלוגי אלא בסוג של ברית, שבמסגרתה מוסכמת חלוקת תפקידים מסוימת בין האל והאדם.

15. בדרך כלל תואר כל אחד מסוגי התפילה בנפרד, בלי להצביע על הקשר ביניהם. ראה למשל: מ' גרינברג, 'תפילה', אנציקלופדיה מקראית ח, תשמ"ב, טורים 896-922. באופן מיוחד עוסק בתפילת הנביאים מאמרו של מופס (לעיל, הערה 9).

יתרון מסוים על פני שאר סוגי התפילה, בכך שככלות הכול היא מאפשרת תפילה ישירה, אף שהדבר כרוך במאמץ של עלייה לרגל ולפעמים בקרבן.

מסתבר, אפוא, שהאדם הפשוט¹⁶ המקראי איננו מעז להתפלל ישירות, אלא משתמש בדרך כלל בתיווך. התנהגות כזאת יכולה להיות מוסברת ביראה ובתחושת המרחק בין האדם הפשוט לבין אלוהיו, תחושה הפוגעת בעצם היכולת של אדם לנסות ולפנות אל האל בתפילה.¹⁷ במקרה של הפנייה לנביא ייתכן גם הסבר נוסף, הקשור לשאלת ההשגחה וההיענות לתפילה - האמונה שהאל נענה ביתר קלות לתפילות עבדיו הנביאים.

ב. האם יש בתורה ובנביאים תפילה ספונטנית?

הקשר של אדם עם אלוהיו, המוצג בדרך כלל¹⁸ כעניין מובן מאליו וטבעי בתפיסת המקרא, מצטייר בפרק הקודם במפתיע כקשר בעייתי,¹⁹ הנזקק לסיוע.

ואמנם, אם נבדוק ניוכח שכמעט כל התפילות בספרי התורה והנביאים²⁰ משתייכות לאחת משלוש הקטגוריות האלו: תפילת נביא, תפילה במקדש או טקס.

בנוסף לעובדה סטטיסטית זו, אפשר למצוא בכמה מקומות רמזים ברורים לדעה שתפילה אחרת איננה אפשרית באופן עקרוני. אין בכוונתי לטעון שהדעה הזאת היא היחידה בעולם המקרא, וניתן למצוא דוגמות נגדיות אחדות של היוצאים מן הכלל.²¹ אבל, כפי שנראה להלן, היא כנראה דומיננטית ומסוגלת להסביר הרבה

16. כלומר, אדם בודד שאיננו נביא. גם מלכים נכללים במעמד זה - ראה, למשל, במקרה של שאול (שמ"א כ"ח, ו). אבל השווה למקרה המיוחד של תפילות דוד שיידון להלן.

17. נראה לי שיש מקום לצטט כאן את דברי הר"ד סולוביצ'ק במאמרו 'רעיונות על התפילה' (תרגום לעברית בתוך: איש ההלכה - גלוי ונסתר, ירושלים תשל"ט, עמ' 239 ואילך. הציטוט להלן מתוך עמ' 244-245): "ההזדקקות לאלוהים בשיח ותחנון נראתה בעיני חכמי המסורה כפעולה נועזת והרפתקנית. איך יכול האדם, בן תמותה, שהיום הוא כאן ומחר בקבר, לגשת אל מלך מלכי המלכים, הקב"ה?... היכול אדם למצוא מקום דריסת רגל בתוך הטרנסצנדנטיות של האלוהים?"

18. ראה לעיל, הערה 2.

19. 'קנוהל הציג בספרו מקדש הדממה, ירושלים תשנ"ג, דעה קיצונית עוד יותר, שהתקיימה לדבריו באסכולה אליטיסטית מסוימת של הכהונה. לפי דעה קיצונית זו תפילה היא בלתי אפשרית כלל, אפילו לא במקדש ואפילו לא על ידי נביא כמשה (עיין, למשל, עמ' 141-142). קנוהל מודה שהדעה הזאת הייתה דעת מיעוט, וכנראה מעולם לא התקבלה בציבור הרחב, אבל לענייננו - ההשערה על קיומה יכולה לאשש גם דעות פחות קיצוניות, כמו זו המובאת כאן.

20. ספרי הכתובים יוצאים מכלל זה, כפי שנראה בהמשך.

21. עד כמה שמצאתי, ציינתי את הדוגמות הללו בפרק השלישי להלן, ואת רובן השתדלתי להסביר. אבל הטענה איננה תלויה בהסברים הללו - כיוון שאינני מתיימר להציג אותה

קשיים. להלן נעסוק בשני מקראות התומכים בדעה זו, ובפרק הבא נעסוק במקראות הסותרים אותה.

נתחיל בהופעה הראשונה במקרא של המונח "להתפלל": כאשר לוקח אבימלך מלך פלשתים את שרה אשת אברהם, הוא זוכה לחלום 'נבואי'. בחלום הוא זוכה להתגלות של אלוהים, ובאותו חלום עצמו הוא פונה אל אלוהים בתפילה: "אֲדַנִּי הַגּוֹי גַם צָדִיק תִּהְיֶה... (בראשית כ', ד). מפורסם הדמיון בין תפילה זו לבין תפילת אברהם - "חֲלָלָה לֵךְ... לְהַמִּית צָדִיק עִם רָשָׁע" (שם י"ח, כה) - והיינו מצפים שתפילה זו תתקבל כקודמתה.

אבל למרבה ההפתעה תפילתו של אבימלך איננה מתקבלת, למרות דבריה הנכוחים, ועדיין הגזרה מרחפת מעל ראשו. כדי להסיר את סכנת המוות הוא חייב להיעזר בתפילת נביא האמת - אברהם.²² התכונה שבגללה יש לאברהם יתרון מפורשת בכתוב: "כִּי נָבִיא הוּא וַיִּתְפַּלֵּל בְּעֶדְךָ וַחַיָּיה!" (שם כ', ז). על פי פשוטו,²³ הפסוק קובע כאן במפורש שאבימלך פונה לאברהם (למרות אי-הנעימות הכרוכה בכך עבורו) כי אברהם הוא האדם היחידי בסביבה המסוגל להתפלל עבורו. אבימלך איננו יכול להתפלל בעצמו, ומהפסוק הנ"ל נראה כי הסיבה לכך היא שהוא איננו נביא. לכן הוא נאלץ לפנות אל אברהם, ולהתחנן לפניו שלא זו בלבד שימחל לו, אלא שאף יתפלל עבורו - וזאת למרות שאבימלך מתואר כאן כנראה כ"צדיק"²⁴!

עדות שנייה לדברינו היא בדברי שלמה שנזכרו לעיל. כאמור, שלמה מתאר את תפקידו של המקדש שבנה כמקום תפילות, והוא מתאר בהרחבה דוגמות שונות של

כקולו היחיד של המקרא, אלא כאחד הקולות הבולטים.

22. ייתכן שזה פירושם של דברי ר' יוסי בן ביבה (בראשית רבה נב ה), הדורש כאן פסוק ממשלי ט"ו, כט: "מה בין נביאי ישראל לנביאי אומות העולם... א"ר יוסי בן ביבה: 'רְחוּק ה' מְרַשְׁעִים' אלו נביאי אומות העולם, וְתִפְלֵת צְדִיקִים יִשְׁמַע' אלו נביאי ישראל".

החכמים בבראשית רבה מנסים להמעיט בנבואתו של אבימלך, ודברי ר' יוסי יכולים להתפרש כטענה, שהסיבה לאי-ההצלחה של תפילת אבימלך היא החולשה של כוח הנבואה שלו.

23. ובדומה לכך פירש רשב"ם כאן. בניגוד לכך פירשו חז"ל (ראה בבלי ב"ק צב), ורש"י בעקבותיהם. הם קשרו את ההסבר "כִּי נָבִיא הוּא" לתחילת הפסוק, ולפי קריאתם אילולא היה אברהם נביא לא היה מסכים לקבל בחזרה את אשתו. הם הסבירו את אי-היכולת של אבימלך להתפלל בעצמו על פי הכלל הידוע ש"עברות שבין אדם לחברו אין מתכפר לו עד שירצה את חברו", ולכן חייב אבימלך לבקש את מחילתו של אברהם.

אבל לפי פירושם עדיין לא ברור מדוע צריך אברהם להתפלל, ולא להסתפק במחילה לאבימלך? וראה תוספתא ב"ק ט, כט (מהד' ליברמן עמ' 48, שורות 89-91), שנדחקו לומר שתפילת אברהם הייתה לפני משורת הדין.

24. גם בנקודה זו נאלצו חז"ל לדרוש ולמצוא צדי פסול בהתנהגותו של אבימלך, שאינם נראים לעין הקורא הפשוט.

מתפללים הבאים מכל קצוות הארץ להתפלל "אֵל הַמָּקוֹם הַזֶּה", וכך יישמעו תפילותיהם: "וְאַתָּה תִּשְׁמַע הַשָּׁמַיִם" (מל"א ח', כט-לט).

אפשר לשמוע בדברי שלמה מכלל הן - לאו, ולהסיק שתפילות שייערכו במקומות אחרים לא יישמעו ולא ייענו, שהרי בכך ייחודו של "הַבַּיִת הַזֶּה"! - לכל היותר, במקרה של אילוץ קשה כמו גלות, אפשר - לפי שלמה - להתפלל ממרחקים "דֶּרֶךְ אֲרָצָם... וְהַבַּיִת אֲשֶׁר בָּנִית [בְּנִיתִי קָרִי]" (פס' מח).

ג. דוגמות נגדיות והסברן

כאמור לעיל, אין בכוונתי לטעון שאפשר להסביר את כל התפילות בתורה ובנביאים על פי העיקרון שהובא, ולכן אני פטור מלהסביר את כל הדוגמות הנגדיות. העיקרון יכול לעמוד בפני עצמו, לאחר שביססנו אותו בפרק הקודם גם על שתי הוכחות חיוביות בנוסף להוכחה הסטטיסטית השלילית.

ובכל זאת, אם נמצא כמות גדולה של סתירות בוטות לעיקרון זה יהיה בכך כדי להעמיד אותו בצל כרעיון שולי ונידח, ולא כקו דומיננטי. לכן אעסוק בפרק זה בדוגמות הנגדיות ככל שאמצאן, ואנסה ככל שבידי להקטין את הפער בינן לבין הכלל שכללנו.

את שירת דוד (שמ"ב כ"ב) אפשר עקרונית להחשיב כחלק מהכתובים - ראה תהילים "ח. ואמנם, בתוך השירה עצמה נזכר המקדש "וַיִּשְׁמַע מִהִיכָלוֹ קוֹלִי" (פס' ז). בשאר התיאורים של חיי דוד נראה שבדרך כלל הוא קיבל והאמין בצורך בתיאור עבור תפילותיו: דוד מקיף את עצמו כל חייו בכוהנים ובנביאים, ומרבה להשתמש באפוד שהוא סוג של נבואה, ובכך מעיד על עצמו שהוא מבכר להשתמש במתווכים לתפילותיו.

תפילת חזקיהו (מל"ב כ', ג) מפתיעה את הנביא ישעיהו, שהודיע לחזקיהו על מותו הקרוב, ובכך מראה על עצמה שהיא מיוחדת במינה, ואיננה מעידה על הכלל. ואמנם במקרים אחרים, כשאיננו חולה, מקפיד גם חזקיהו להתפלל "לְפָנַי ה'" (שם "ט, טו).

עוד יש לציין את תפילת עבד אברהם "וַיֹּאמֶר ה' אֱלֹהֵי אֲדֹנָי אֲבָרְהָם הִקְרָה נָא לְפָנַי הַיּוֹם וְעָשָׂה חֶסֶד עִם אֲדֹנָי אֲבָרְהָם" (בראשית כ"ד, יב), וראה דברי ראב"ע שם, ד"ה אותה הוכחת: "נסמך העבד על תפילת הנביא".

לשתי תפילות פרטיות לא הצלחתי למצוא הסבר: האחת היא תפילת מנוח אבי שמשון, המתפלל מניה וביה "אִישׁ הָאֱלֹהִים אֲשֶׁר שְׁלַחְתָּ יְבוּא נָא עוֹד אֶלֵינוּ" (שופטים י"ג, ח). השנייה היא תפילת הספנים שבספר יונה (א', יד).

תפילות אנשי נינוה (יונה ג', ח), הן תפילות ציבור, ואולי גם בהן זכות הציבור גורמת.²⁵

לבסוף נעסוק בתפילה היוצאת מן הכלל, הבאה ללמד על הכלל ולבסס אותו. מדובר בתפילת האלמנה והיתום, הנזכרת בספר שמות כ"ב, כא-כג:²⁶

כָּל אֱלֹמְנָה וַיְתוּם לֹא תַעֲנוּן. אִם עֲנָה תַעֲנֶנָּה אֹתוֹ כִּי אִם צָעַק יִצְעַק אֵלַי שְׁמַע אֲשַׁמַּע צַעֲקוֹתוֹ. וְחָרָה אַפִּי וְהִרְגַּתִּי אֶתְכֶם בְּחָרֵב וְהָיוּ נְשִׁיכֶם אֱלֹמְנוֹת וּבְנֵיכֶם יְתָמִים.

בפסוקים אלה נאמר שאלוהים ישמע את צעקת האלמנה והיתום. לא נזכר כאן בית המקדש ולא נביא, ובכל זאת יש הבטחה שהתפילה תישמע!

אבל יש לשים לב לכפילות "שְׁמַע אֲשַׁמַּע" ולהדגשה המיוחדת של ההבטחה לשמיעת התפילה. עובדה זו מרמזת שלפנינו מקרה יוצא דופן: למרות שבדרך כלל אין תפילתו של אדם רגיל מתקבלת, הרי לאלמנה וליתום יש יחס מיוחד, שנובע ממעמד הנחות בחברה, והוא הסיבה שבעבורה כדאי להימנע מלפגוע בהם!

כוחה של תפילת האלמנה והיתום נובע מהבטחה מיוחדת הניתנת להם במפורש, ובעניין זה היא דומה לתפילה הטקסית של עריפת העגלה. הצורך המיוחד בהבטחה כזו מעיד על כך שאין זה מובן מאליו שתפילה מתקבלת ונשמעת.

ד. התפילה בכתובים

בספרי הכתובים, שבחלקם מתארים תקופות שאחרי חורבן בית ראשון, אנחנו רואים שינוי מסוים והקלה בדרישות התפילה. אמנם רוב רובם של מזמורי תהילים מתארים את המקדש כמקום התפילה,²⁷ אבל יש גם מזמורים לא מעטים שאינם מזכירים אותו, וייתכן שהם מתארים תפילות חוץ-מקדשיות.

עם זאת, יש לציין את עצם העובדה שמזמורי תהילים נכתבים. כתיבה זו, גם אם איננה מעידה על הנסיבות שבהן נוצר המזמור לראשונה, למצער מרמזת על כוונה לחזור ולהתפלל אותו כלשוננו בהזדמנויות נוספות.²⁸ כלומר, נראה שהמתפללים אינם מעיזים עוד לנסח תמיד את תפילתם-מזמוריהם מחדש, ורבים מהם מעדיפים להשתמש בתפילות מנוסחות ומוכנות מראש. לעומת זאת בספרי הנביאים מצאנו שפע של תפילות שנוצרו 'אד הוק' במעמד הרלוונטי. לתפילות אלו

25. וראה לעיל, בדיון על התפילה שבטקס עריפת העגלה.

26. דומה לה תפילת העני, שם פסוק כו.

27. כך גם במזמור ס"ה, שבו נטבע הביטוי "שומע תפילה": "שְׁמַע תְּפִלָּה עֲדִיד כָּל בָּשָׂר יְבֹאוּ... אֲשֶׁרִי תִבְחַר וְתִקְרַב יִשְׁכַּן חֲצֵרֶיךָ..." (פס' ג-ה). הרי, שהתפילה נשמעת דווקא ב"חצריך"!

28. ראה במבואו של ע' חכם לפירוש 'דעת מקרא' לתהילים; חכם קובע שם שהספר נוצר כאוסף תפילות לשימוש הציבור.

היה אמנם מבנה קבוע, פחות או יותר, ולפעמים גם מטבעות לשון קבועים²⁹ - אבל לא נוסח מלא המוכן מראש.

בספר דניאל מתוארת תפילתו של דניאל שלוש פעמים ביום המתרחשת בגולה. אמנם תפילתו של דניאל היא "נְגַד יְרוּשָׁלַם" (דניאל ו', יא), אבל הוא איננו טורח להגיע לירושלים ממש.

כל הדוגמות הללו מצביעות אמנם על התרופפות הבלעדיות של המקדש כמקום תפילה, שהרי מתוארות כאן תפילות מחוץ למקדש - שלא על ידי נביאים. אבל במקביל לתהליך זה אנחנו רואים תהליך אחר, של מיסוד התפילות. אם על ידי קביעת נוסח, ואם על ידי קביעת מקום תפילה קבוע, ואף זמני תפילה קבועים.

תהליך אחרון זה, של המיסוד, יכול לכאורה להיות מוסבר מתוך עצם הקרבה של התפילות למקדש: במקדש נהוג לקיים פולחן - במעשה הקרבנות בכלל ובתפילת הקרבן בפרט, ותפילת הרשות במקדש מושפעת מקרבתה לתפילות הקרבן ולמקדש.³⁰ לפי הסבר כזה מתחילה מגמת המיסוד כבר בזמן קיומן של התפילות במקדש, אולי עוד בימי בית ראשון.

אבל השתיקה של ספרי התורה והנביאים משני התהליכים, לעומת הופעתם בספרי הכתובים, מעוררים את התחושה ששני התהליכים המתוארים בספרי הכתובים **קשורים זה בזה**: המיסוד של התפילה נראה גם כפיצוי על הרחקת התפילה מהמקדש ומהנבואה.

במקום ההזדקקות למוסד פיסי של **מקדש** כדי להתפלל דרכו - הולכת התפילה עצמה ומקבלת אפיונים ממוסדים של פולחן, מעין התפילה הטקסית שהכרנו בתורה.³¹ במקום היעזרות ב**נביא**, שיחבר ויערוך תפילה מיוחדת ומתאימה - יש שימוש חוזר בתפילות מוכנות מראש. נראה שהתחושה הדתית העמוקה של היראה, שגרמה כבר בימי בית ראשון להגבלות על התפילה, חוזרת ובאה כאן לידי ביטוי בהפיכת התפילה למוסד מסודר ומוכר, ולכן פחות מעורר חרדה.

הדוגמות שהבאנו מצביעות על שינוי במנהגי התפילה בתקופה קרובה לחורבן הבית הראשון, אבל נראה שאין כאן בהכרח שינוי 'תיאולוגי'.³² ההיתר לכל אדם להתפלל בכל מקום לווה מניה וביה בניצני המיסוד של אופן התפילה. כך לא השתנה, בעצם, המנהג העתיק שלא להתפלל בכל מקום באופן ספונטני, מנהג

29. גרינברג (לעיל, הערה 15) תיאר את המבנה של תפילות הנביאים.

30. כך מתאר את התהליך גם סגל (לעיל, הערה 2).

31. אמנם כאן מקבלת גם תפילת היחיד את המאפיינים הטקסיים הללו.

32. בניגוד לדעות של חוקרי מקרא מסוימים, המתארים תהליך של שינוי בתפיסת התלות של האל במקום מסוים, שהיא שאפשרה את הפצת התפילה. ואכמ"ל.

המבטא חוויית תפילה לאל נורא וקדוש. כפי שניסיתי להראות, חוויה זו איננה רק צורך גבוה, אלא גם ביטוי נאמן לצורך הדיוט של האדם המתפלל.

שני התהליכים שתחילתם בכתובים ההפצה של התפילה העממית מחוץ למקדש מחד, והמיסוד של התפילה מאידך - נמשכו ביתר שאת בתקופת חז"ל, ולכן האמור על תהליכים אלו לעיל ועל הקשר ההדוק שביניהם ראוי לבדיקה גם בספרותם.